

Kotics József: A cigányokkal való együttélés a Kárpát-medencében – az interetnikus

kapcsolatok mintázatai

Opponensi vélemény a MTA Doktora fokozat elnyerése céljából benyújtott értekezésről

Apor Péter, PhD., DSc., ELTE HTK TTI

Kotics József MTA doktori disszertációja a multikulturális együttélési formák, sajátos Roma-nem-Roma együttélési mintáinak átfogó társadalomtudományos megvilágítását tűzte ki céljául. A munka megközelítése két szempontból is átfogó: egyrészt interdiszciplináris, a kortárs társadalmi jelenségeket történeti alakulásukkal együtt igyekszik vizsgálni, másrészt az egymással összevethető társadalmi mechanizmusokat több helyszínen kutatva Magyarország, illetve a magyarlakta területek egészére szándékozik általánosabb érvényű tanulságokat levonni. A munka – részben ki nem mondott – célja, hogy szintetizáló műként szolgáljon, amely egy egységes keretbe foglalja a területtel kapcsolatos eddigi tudást a szerző saját kutatásaival és, így, átfogó tematikus bemutatását nyújtja a roma-nem-roma interetnikus kapcsolatokat meghatározó kérdéseknek. Külön üdvözlendő, hogy az értekezés nem szigeteli el a szerző kutatói helyét tágabb területétől, belehelyezve a konkrét kutatásokat az azoknak helyet adó, vizsgálati szempontokra is befolyással bíró intézményi keretek közé. A szerző alaposan ismerteti saját korábbi terep-kutatásait, amelyeken jelen értekezése alapszik, világossá téve így, hogy milyen módon fejlődött tudományos megközelítésmódja és módszertani eszköztára.

A kutatástörténeti háttér pontos bemutatása azért is fontos, mert az értekezés – bár szigorú tudományos ismereteket közlő munka – nézőpontja nem elválasztható sajátos tudomány ethosától vagy politikájától. A roma-nem-roma együttélés válfajait vizsgáló munka látásmódját meghatározza, hogy a szerző kutatásai során egyszersmind választ is keres az e viszonyokat körülvevő konfliktusok enyhítésének, a jó gyakorlatok és a lehetséges szakpolitikai beavatkozások módozatainak kérdésére. A munka erénye, hogy egyértelművé teszi ezt a meghatározottságát és egyfajta alkalmazott antropológiaként határozza meg önmagát. Interdiszciplináris megközelítésmódja ebből a szempontból is szerves egységet képez, hiszen meglátása szerint, a roma-nem-roma együttélés módjait terhelő feszültségek nem oldhatók azok kialakulásának, történeti gyökereinek a kellő megismerése nélkül, amelyek fontos elemei az együttélés lehetőségeit alakító társadalmi-kulturális összefüggéseknek.

Az értekezés fő erényei e sajátos szintézis – az eddigi tudás értő összefoglalása és saját kutatások elegye – előnyös lehetőségeiből fakadnak. A szerző átfogó célkitűzése mellett sem feledkezik meg arról, hogy – bár az együttélés válfajait alakító társadalmi mechanizmusoknak vannak vissza-visszatérő elemei – ezek tényleges gyakorlatait mindig a helyi környezet adottságai határozzák meg. Ahogyan a munka helyesen hangsúlyozza, a tényleges együttélés csupán helyben érthető meg és ebből adódóan lényegében csupán a társadalmi együttélés mintáinak helyi változatairól beszélhetünk.

Az értekezés egyik legfőbb erénye, hogy a vizsgálat tárgyává tett társadalmi kategóriákra nem adottként, hanem dinamikusan változó, kulturálisan és politikailag is meghatározott elemként tekint. A roma-nem-roma viszonyt döntően multietnikus együttélésként értelmezi, azonban sem az etnikum, sem az etnicitás fogalmát nem zárt és változatlan létezőként gondolja el. A szerző világossá teszi, hogy az etnicitás jelensége és ebből következően az etnikai csoportok léte is társadalmi-kulturális folyamatok kereszteződésében és politikai erőterben jön létre, állandóan változó határaikat, pedig, ezen a társadalmi-politikai küzdőtéren jelölik ki vagy éppen bontják le.

A disszertáció egyik fontos erénye, hogy alaposan mutatja be az etnicitás dinamikus fogalmi elemzését megalapozó elméleti kiindulópontokat. Az etnikai identitás és a multietnikus kapcsolatok kutatásában már az 1970-es években egyre inkább teret nyert az a megközelítés, amely ezeket állandóan változó, adott társadalmi-kulturális kereszteződések nyomán újra és újra megszülető jelenségeknek tartja. Az értekezés is éles szemmel mutat rá, hogy a mértékadó tudományos elemzés nem tekinti az etnikai identitást elválaszthatónak annak tágabb, külső környezetétől, amely az elfogadás vagy elutasítás különböző gyakorlatai révén folyamatosan kijelöli e csoportok határait és, így, létrehozza az egymástól elkülönített etnikumokat magukat is. Ezek az etnikusként meghatározott csoportok, mutat rá a szerző kiindulópontjára, azonban e mechanizmusok nyomán sem válnak állandó létezővé, hiszen valóságos jelentéstartalmat csupán kapcsolatokon keresztül, az interakció helyzeteiben nyernek, amely így az adott kapcsolatok pillanatnyi természetétől függően minduntalan változik is.

Különösen fontos ez a szempont a roma etnicitás vizsgálata során, ahol a „cigány” jelentése sokrétű és elválaszthatatlan az őket körülvevő közösség kulturális jellegzetességeitől. Maga a „cigány” kategória is konstrukció, szögezi le a szerző, társadalmi és kulturális szempontból is heterogén, gyakran egymással is szembenálló vagy egymással kapcsolatot sem tartó csoportokat igyekszik egy mesterségesen homogenizált értelmezési keretbe vonni. Ezért is üdvözlendő, hogy a disszertáció igyekszik a roma csoportok sokféleségének több szempontot figyelembe vevő bemutatására, amelyek az anyanyelv és a nyelvhasználat alapján történőtől a migrációs szakaszok szerinti megkülönböztetésen át a foglalkozások és életmód szerinti osztályozásig terjednek.

Az értekezés fontos célkitűzése, hogy kiszabadítsa a roma csoportképződés vizsgálatát a szegénységkultúra keretei közül. A szerző, kortárs társadalomtudományi viták nyomán, rámutat arra, hogy bár a romák jelentős része szegénységben él, ami meghatározó társadalmi-kulturális gyakorlatok kialakulásához vezet ezeknek a csoportoknak a körében, ez a szegénység strukturális kirekesztettség következménye, és nem valamiféle kulturális sajátosságé. Az értekezés ezért igyekszik sajátos, az adott hatalmi viszonyok által tartóssá tett társadalmi csoportként meghatározni a „cigányok” kategóriáját. Ezeknek a csoportoknak a jellemzőit, hangsúlyozza a szerző, döntően a tartós munkavállaláshoz való hozzáférésük, pontosabban abból való kirekesztettségük alakítja. A roma társadalmi csoportok többségét jellemző, generációkon átívelő szegénység tapasztalat, illetve az arra kimunkált alkalmazkodási stratégiák hosszabb ideje fennálló alacsony és bizonytalan jövedelmi helyzetükkel függnek össze. Az értekezés, a munkaerőpiac átalakulásaival kapcsolatos

társadalomtudományos elméletekre hivatkozva, azt hangsúlyozza, hogy a roma csoportok munkaerőpiaci meghatározottságaik okán, egyfajta marginális „underclass”-á és „prekariátussá” váltak, akik lényegében kiestek a tartós munkavállalás által meghatározott társadalmi szövetből. A disszertáció értéke, hogy igyekszik elkerülni ezeknek a fogalmaknak az esszencializálását. A szerző amellett érvel, hogy a társadalmi helyzetből adódó alkalmazkodási stratégiák rugalmasok, egyfajta „habitus”-szerű viselkedési mintákként írhatók le, amelyek a társadalmi helyzet változásával, a mobilitási utak megnyílásával maguk is átalakulnak.

A disszertáció egyik fontos célkitűzése, hogy rámutasson, az egyes roma csoportok tapasztalatai sem tekinthetők homogénnek. A szerző hangsúlyozza, hogy a jövedelemszint vagy a munkaerőpiaci helyzet által meghatározott társadalmi csoportthovatartozás csupán egyike a „cigányokat” érintő stigmatizáció vagy kirekesztettség tapasztalatának. Az értekezés azt emeli ki, hogy hasonlóan fontos a nemiség vagy a bőrszín által kiváltott mechanizmusok szerepe is, hiszen mások a roma nők és férfiak tapasztalatai és alkalmazkodási stratégiáik. Végül, a romák társadalmi helyzete nem elválasztható a „cigányokat” faji nyelvben leíró, az eltérő társadalmi gyakorlatokat feltételezett biológiai különbségekhez kötő előítéletes hatalmi mechanizmusok következményeitől.

Az értekezés jól mutatja be a kizárás különböző mechanizmusait, illetve ezzel együtt arra is felhívja a figyelmet, hogy a marginalizáció számos esetben nem feltétlenül a szereplők szándékain múlik, hanem strukturális és az érintett roma csoportok erőforráshátrányaival függ össze. A disszertáció külön kitér a magyarországi iskolarendszer, a roma tanulókat hátrányba hozó következményeire, amelyek szorosan összefüggnek a kirekesztés másik alapvető elemével, a térbeli szegregációval. A szerző amellett érvel, hogy az 1989 után a munkaerőpiacról hirtelen kiszoruló roma munkavállalók jövedelmi viszonyaik romlását kompenzáló egyre olcsóbb és rosszabb lakhatási körülményeket kínáló településekre vagy településrészekre költöztek. Ennek következtében kialakultak roma többségű, városoktól távol eső falvak, illetve egyes városokban „cigány gettók.” Az ezeken a helyeken működő általános iskolák szinte kizárólag cigány gyerekeket oktatnak. Mivel az iskolarendszer nem biztosít átjárást ezek között a hierarchizált és etnicizált párhuzamos világok között, sem kitörést belőlük, az iskola – a benne dolgozó pedagógusok szándékaitól függetlenül - lényegében a kizárási gyakorlatokat intézményesíti és konzerválja a társadalmi marginalizáció folyamatait.

Az értekezés kiemelt célkitűzése, hogy a romákat érintő interetnikus kapcsolatok történeti mintáit is bemutassa annak érdekében, hogy a stigmatizációt és kirekesztést történeti jelenségként lehessen ábrázolni és így világossá váljon annak politikai-társadalmi meghatározottsága. A szerző elsősorban az eddigi szakirodalom eredményeire támaszkodva, az együttélés modelljeinek öt korszakát különbözteti meg. A történeti változások bemutatásának fő célja, hogy világossá tegye a roma csoportok társadalmi helyzetét döntően a magyarországi társadalom széleskörű átalakulásai határozták meg. Az értekezés állítása szerint, ha a roma csoportoknak sikerült helyet találni a társadalmi munkamegosztás rendszerében, akkor viszonylag sikeresen kerülhették el a stigmatizációt és beilleszkedésük kevésbé volt konfliktusokkal terhes. A disszertáció, azonban, azt is világossá teszi, hogy ez

ritkán függött a roma csoportok szándékaitól, sokkal nagyobb szerepet játszottak a sikeres vagy sikertelen beilleszkedésben a magyar társadalom egészében érvényesülő hatalmi viszonyok, amelyek megnyitották vagy éppen elzárták az érvényesülés útjait.

Ebből a megfigyelésből kiindulva, végezetül, az értekezés igyekszik számba venni a stigmatizációból és marginalizációból való kitörés lehetséges útjait. A disszertáció által feltérképezett fontosabb módok leginkább egyéniek és esetlegesek. Az értelmiségivé válás, a gazdálkodás világába való bekapcsolódás vagy a jelentős hasznot hozó kereskedelembe való részvétel csupán egyéneknek vagy családoknak elérhető út, aligha járható szélesebb társadalmi csoportok számára is. Kérdéses az is, ahogyan a szerző leszögezi, mennyire jelentenek ezek az utak valódi társadalmi integrációt, hiszen, miközben ezek a csoportok gyakran valóban sikeresen szabadulnak meg a stigmatizáló előítéletek rendszerétől, egyúttal jelképesen vagy éppen ténylegesen is elhagyják eredeti társadalmi csoportjukat, akiket továbbra is érintenek a kirekesztő előítéletek.

A munka azt is érdemben ábrázolja, hogy a stigmatizációból való kitörés lehetőségei a gyakorlatban sokszor a roma csoportok marginális helyzetét is konzerválják. Az értekezés külön kitér arra az 1989 után felerősödő jelenségre, amelyet egyfajta sajátos roma vallási reneszánszként is lehetséges leírni. Számos roma csoport lépett be újprotestáns egyházi közösségekbe, alkalmanként akár külön etnikai jellegű felekezeteket is létrehozva. Ahogyan a szerző rámutat, a vallásos identitás hangsúlyos megjelenítése segít a roma csoportoknak, hogy helyi környezetükben kitörjenek a stigmatizált szerepből és etnikai és vallásos közösségi keretek kombinációja révén a komplementer etnikai csoport irányába mozduljanak el. Ezzel együtt, mivel a romák által választott újprotestáns egyházak maguk is marginális vallásos közösségek, alárendelt, periférikus helyzetük újra termelődik.

A munka legfontosabb állítása, hogy bár a „cigány” etnikai kategória megalkotása nagyon sokféle módon történhet és sokféle jelentéseket vehet föl a helyi társadalmi közeg függvényében, mégis minden esetben különbözik a nem-roma együttélési viszonyok etnikus konstrukciójától. Az értekezés egyértelműsíti, hogy a romákat nem érintő etnikumközi kapcsolatokban az egyes csoportok – bár az etnikai határok világosak és nehezen átjárhatók, egymásról alkotott képeik rögzült sztereotípiákon alapulnak és gyakran előítéletesek – nem feltétlenül viszonyulnak ellenségesen és kizáró módon egymás felé. Ezeket a kapcsolatokat, ahogyan a disszertáció világosan kifejti, egyfajta semleges elfogadás, mellérendeltség és a helyi közösség számára kiegészítő – komplementer – viszonyulás jellemzi. Ezzel ellentétben a „cigány” kategória megalkotása – miközben hasonlóan zárt és nehezen átjárható csoportokat képez, előítéletes képek alapján – minden esetben alá- és fölérendeltségi viszonyokat hoz létre (dichotomozáció), amelyekben a romák a velük kapcsolatban álló csoportok negatív tükörképét hordozzák.

A munka, ebből adódóan, sajátos nézőpontból közelít tárgyához. Mivel a roma csoportok stigmatizációja minden esetben az együttélés velejárója, az értekezés nem közvetlenül ennek mechanizmusaira kíváncsi. A kérdést megfordítva tesz föl és arra igyekszik választ találni, hogy milyen feltételek segítik bizonyos roma csoportokat a stigmatizációból való kitörésre. A szerző álláspontja szerint ezeknek az előfeltételeknek az ismerete – mintegy

visszamenőleges nézőpontból – segít megérteni a kirekesztés és alárendelés mechanizmusait is.

A szintetizáló szándék, azonban, hátrányokkal is jár. Minden társadalomtudományos értekezés egyik legfontosabb eszköze az általa használt fogalmak egyértelmű, világos kifejtése és következetes használata. A jelen disszertáció nyilvánvaló erénye, hogy határozott erőfeszítéseket tesz az alkalmazott fogalmi készlet tisztázására. Ez a törekvés, azonban, nem mindig kellő erővel érvényesül, különösen annak fényében, hogy az értekezés témája – a roma-nem-roma együttélés – a szűken vett szakmai olvasóközönségen túli érdeklődésre is számot tarthat. Az értekezés egyik központi fogalma az antropológia, illetve az antropológiai terepmunka, ami az alapanyagul szolgáló társadalomtudományi adatok megszerzésének legfontosabb módszere. Ugyanakkor nem minden esetben kellőképpen világos, hogy mit is ért a munka pontosan antropológiai terepmunkán. Hasznos lenne, egyfelől, egy pontos leírás a lefolytatott terepmunka módszereiről, beleértve, hogy a kutató mennyi időt töltött egyszerre a kutatót településeken, hány ízben tért vissza, hogyan illeszkedett a helyi közösség életéhez lakás és tevékenységek tekintetében. Hasznos lenne, másfelől, egy elméleti jellegű különbségtétel is, különösen annak kifejtése, hogy a szerző antropológiaként meghatározott munkája miben tér el más társadalomtudományi diszciplínák, például a szociológia módszertanától, miben kap a kutató másfajta ismeretanyagot és miért alkalmasabb a maga elé kitűzött feladatok elvégzésére.

Az értekezés figyelemreméltó kísérletet tesz az antropológiai terepmunka és az átfogó társadalomtudományos ábrázolás összeegyeztetésére. E kísérlet kulcsfogalma a többszínterű terepmunka, amely a hagyományos antropológiai kutatásokat az egyre inkább globalizálódó, állandó mozgásban lévő világ elemzésére alkalmazza. Fő módszertani újítása, hogy a hagyományosan zárt, vagy legalábbis egyértelműen lehatárolható közösségekben folytatott terepmunkát bizonyos kulturális jelenségek nyomán követésére használja és így a jelenségek által összekapcsolt terepeken végez kutatómunkát. Az értekezés ezzel együtt nem minden esetben teszi kielégítően világossá, hogy milyen választ ad arra az elméleti-módszertani kihívásra, amit ez a fajta innovatív megközelítés jelent az antropológiai leírás alapvető meghatározója, egy kulturális rendszert annak mélységében és összetettségében való elemzése szempontjából. Milyen módon lehetséges kulturális rendszereket átfogóan ábrázolni, ha annak hordozói nem többé-kevésbé zárt közösségek, hanem több helyszínen is jelenlévő csoportok? Miközben a többszínterű antropológiai kutatás helyszínválasztásának logikáját konkrét, emberek, áruk, eszmék mozgásából adódó kapcsolatok irányítják, a disszertáció nem teszi minden esetben világossá, hogy milyen tényezők alapján válogatta ki saját terepeit. Mindenképpen hasznos lenne választ adni az alábbiakhoz hasonló kérdésekre. Van-e közöttük kapcsolat, azon túl, hogy mindenhol roma és nem-roma csoportok élnek együtt? Nyomon követhető-e emberek vagy gondolatrendszerek vándorlása ezek között? Milyen módon változtatja meg a többszínterű antropológia értelmezését, amennyiben más tényezők indokolják a terepek kiválasztását?

Hasonló hiányérzetet kelthet az olvasóban az alkalmazott antropológia nem mindig kellően tisztázott fogalma. Bár egy lábjegyzet (6. o. 3. n.) egyértelműsíti az alkalmazott antropológia mibenlétét, hasznos lenne a fogalom meghatározását a főszövegben is megadni, különös

tekintettel ennek Magyarországon nem általánosan ismert jelentésére. Szerencsés lenne kifejtteni, hogy az alkalmazott kutatás miben tér el az antropológiai terepmunka egyéb válfajaitól, milyen viszonyban áll a kutatás és a szakpolitikai beavatkozás, miben áll a kutató szerepe ebben a viszonyrendszerben és különösen, hogy milyen útvonalak vannak a szaktudás társadalompolitikai beavatkozási gyakorlatokra való lefordításának. Hasonlóképpen hasznos volna az értekezésre is hatást gyakorló módszerek nemzetközi környezetben való bemutatására. Fontos lenne néhány példán keresztül megvilágítani, hogy milyen sikeres és sikertelen példái vannak az alkalmazott antropológiának, milyen ennek nemzetközi gyakorlata általában és mi lenne használható vagy éppen nem használható a specifikus magyar helyzetekre.

Miközben a szintetizáló mű előnye, hogy átfogó képet tud adni témájáról, hátránya, hogy kevésbé képes kidomborítani az új és a saját kutatás eredményeit. A munka szerkesztési elvei kétségkívül világosan elválasztják, hogy mely részek épülnek az eddigi szakirodalomra és melyek mutatják be a szerző saját kutatásait. Ez különösen az egyes fejezetekhez illesztett konkrét esettanulmányok esetében látványos. Ugyanakkor, ez a fajta szerkesztés nem minden esetben alkalmas arra, hogy kielégítően megvilágítsa, mi az új kutatás és a korábbi munkák közti különbség, milyen új belátásokhoz vezethetnek a bemutatott konkrét terepmunkák és miben tér el tőlük. Hasznos lenne ezt a bevezető fejezetben is kifejtteni, illetve szerencsés lenne az egyes fejezetek bevezető részeiben is hangsúlyosabbá tenni a meglévő különbségeket. Jelen pillanatban, a munka egyik fő értéke, a számos, intenzív terepmunkára épülő kutatási tapasztalatok eredményei, kevésbé tud érvényesülni.

Hasonlóképpen, mivel a munka választott terepének sokrétű, átfogó tematikus bemutatását tűzte ki céljául, kevésbé tudja erőteljesen ábrázolni az egyes elemek közti logikai kapcsolatokat. Az értekezés jelen állapotában nem teszi kellőképpen világossá, hogy milyen kapcsolatot tételez föl a marginalizáció és szegregáció, illetve az előítéletes sztereotipizálás között, hogyan alakítja ez a viszony az interetnikus kapcsolat formáit és milyen típusú interetnikus kapcsolatok, milyen kitörési utakhoz vezethetnek, egyáltalán, milyen típus esetén van lehetőség a stigmatizációból való kitörésre. Hasznos lenne az értekezésnek ezt a vonulatát hangsúlyosabbá tenni, egyfelől a bevezetésben összefoglalni az egyes témákat összekötő logikai utat, másfelől az egyes fejezetek elején és végén összekötni világosan az egymás után következő témákat.

A szintetizáló megközelítésből adódó kihívás nehézségei jól látszanak a történeti részek és a kortárs állapotokat elemzők közötti viszonyban is. Bár a történeti kontextus ismerete, ahogyan a szerző helyesen hangsúlyozza, elengedhetetlen a roma csoportok kortárs társadalmi helyzetének megértése szempontjából, nem minden esetben válik kellőképpen világossá, hogy milyen módon. A történeti előzmények bemutatása általában a magyarok területén roma-nem-roma kapcsolataira vonatkozik, és gyakran elválik az egyes társadalmi jelenségek értelmezésétől. Az értekezés jól mutatja be, hogy a szocialista időszak, illetve 1989 hatása, hogyan érvényesülnek a roma csoportok mai társadalmi helyzetét meghatározó folyamatokban. Az azonban, hogy 18-19. századi előítéletes nyelvek vagy a kirekesztés módjai milyen viszonyban állnak kortárs megfelelőikkel, nem minden esetben válik kellőképpen egyértelművé. Milyen hatásokat fedezhet fel a kutató azontúl, hogy rögzíti

az előítéletek vagy a kizárás mechanizmusainak általános, hosszabb ideje fennálló tényét? Ennek fényében, érdemes lenne átgondolni a történeti fejezet szerepét és megfontolni rövidítését, lényegében összefoglalni a korábbi korszakok fő változásait és csomópontjait és elsősorban a közvetlen történeti előzményekre fektetni nagyobb hangsúlyt. A jelenlegi struktúra alkalmankénti ismétlődésekhez vezet, például a foglalkoztatási szerkezet történeti bemutatása időnként az együttélési módok változásait érintő fejezet megállapításait ismételi.

Kotics József munkája saját eddigi terepmunkára épülő kutatásainak és a vonatkozó szakirodalmi terület átfogó összegzése. A kutatási területek kérdéseinek értő bemutatása nem csupán összegzi a témával kapcsolatos gondolkodás jelenlegi állását, hanem új utak követésére is ösztönöz. Mindennek fényében a MTA Doktora fokozat odaítélését feltétel nélkül javaslom.

Budapest, 2026. március 31.

